*Кириченко С. І.,
адвокат,
аспірант*

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ІНВАЛІДИЗОВАНА ОСОБА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ РАКУРС

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії розвитку прав інвалідизованих осіб, які піддані кримінальному переслідуванню. З'ясовано, що в історії людства відбувається зміна від містичного уявлення про анатомічні недоліки людини до розуміння необхідності створення особам з інвалідністю спеціальних умов для вирівнювання можливостей і реалізації їхніх прав у будь-якій сфері життєдіяльності. Установлено, що до Нового часу в жодній країні не існувало особливих кримінально-процесуальних правил проведення розслідування та притягнення до покарання осіб з фізичними вадами. Навпаки, такі особи визнавалися «мертвими» для закону. З'ясовано, що точкою відліку розвитку прав осіб з обмеженими фізичними вадами стала Французька Декларація про права людини та громадянина 1789 року. Відтоді починається розвиток соціальних та економічних прав осіб, що втратили здоров'я в державних інтересах. Згодом у Німеччині створюється система медичного страхування, яка знаходить своє нормативне закріплення в Законі про пенсійне страхування та страхування від інвалідності 1889 року. Водночас досліджено, що формування ставлення до осіб з інвалідністю багатьма державами тривалий час ідеологізувалося під впливом положень еugenіки, що призвело до актів масових знищень осіб з психічними й фізичними вадами. Установлено, що активного розвитку прав і свобод людини та громадянина з інвалідністю набули з проголошенням Декларації про права розумово відсталих осіб 1971 року, Декларації про права інвалідів 1975 року, Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року. Цю тенденцію окреслено як рух від традиційної до правозахисної моделі.

Установлено, що в кримінальному процесуальному праві України інститут забезпечення прав інвалідизованої особи в кримінальному провадженні сьогодні не набув належного обговорення та розвитку, хоча принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю й утвердження її прав як основоположний вимір формування взаємодії людей між собою та з державою беззаперечно вказує на його необхідність. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України підтримав історичну традицію ставлення до інвалідизованих учасників кримінального процесу через призму медичних термінів, які частково зберіг у відповідних статтях, лише додаючи до процесуального медичний статус: сліпі, глухі, німі, особи з фізичними та психічними вадами. Такий підхід допускає медикалізацію ставлення до інвалідизованих осіб у кримінальному процесі, тобто з позиції надання особі медичної допомоги, але при цьому гарантія на забезпечення права на захист, як виявляється, реально гальмує. Формування інституту забезпечення прав осіб з інвалідністю в кримінальному провадженні можливе лише через впровадження правової (правозахисної) моделі, що ґрунтується на принципах верховенства права й поваги до людини.

Ключові слова: особа з інвалідністю, особа з обмеженими фізичними можливостями, особа з розладами психіки й поведінки, процесуальні права осіб з інвалідністю в кримінальному провадженні.

Постановка проблеми. Україна, проголошуючи життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку людини найвищою соціальною цінністю, визначає права і свободи людини та їх гарантії змістом і спрямованістю своєї діяльності як держави, яка перед людиною відповідає за свою діяльність і має головним обов'язком утвердження й забезпечення її прав і свобод [1]. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) на виконання конституційних засад і прав людини постановляє завданням кримінального провадження, зокрема, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, як мету жадає, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (стаття 2) [2]. Викладене логічно пов'язується зі статтею 52 КПК, положенням якої в кримінальному провадженні особам, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою самостійно реалізувати свої права, з моменту встановлення цих вад забезпечується обов'язкова участь захисника [2].

Інститут забезпечення прав інвалідизованої особи в кримінальному провадженні поки що діє опосередковано через кримінально-процесуальну засаду забезпечення права на захист і як самостійна юридична одиниця ще не набув належного обговорення та розвитку, хоча принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю й утвердження її прав як основоположний вимір формування взаємодії людей між собою та з державою беззаперечно вказує на його необхідність. Особливо це стосується примусових обмежень у процесі кримінального переслідування, тому що такі обмеження виникають як на підставі закону, так і внаслідок недостатнього висвітлення, отже, несвідомого або спотвореного розуміння потреб підслідної особи з інвалідністю, зумовлених нозологією ураження її організму та ступенем утрат здоров'я.

У вітчизняній науці більш детально розглянуто процесуальні та правові проблеми здійснення кримінального провадження стосовно осіб з розладами психіки й поведінки, які вчинили суспільно небезпечне діяння (О.С. Артеменко, Г.К. Тетерятник, В.Л. Кириченко та ін.). Утім бажаної уваги вчених ще не набули загострені виявлені Європейським судом

з прав людини проблеми забезпечення прав інвалідизованих громадян України, які за відсутності розладу психіки, але внаслідок фізичних вад потребують додаткових процесуальних гарантій у кримінальному провадженні [3; 4]. Водночас варто зауважити, що в кримінальному провадженні особи з розладами психічної діяльності за наявності в них інвалідності також у порушення Конвенції про права осіб з інвалідністю неправомірно позбавлені задоволення законних потреб, пов'язаних із їхнім станом здоров'я.

Метою статті є дослідження розвитку прав інвалідизованих осіб у кримінальному провадженні в історичній ретроспективі та визначення його стану сьогодні. Цими питаннями в межах наукових інтересів переймалися освітяни: М.М. Малофєєв, О.В. Гаврилов; історики: І.Я. Терлюк, А.С. Чайковський, М.Г. Муравйова, юристи С.П. Щерба, В.М. Тертишник, М.Г. Стойко та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від античного світу розуміння повного чи неповного ураження тілесності або психіки людини пов'язувалося із заволодінням ними злими духами, що могли вплинути на інших, або з покаранням чи милістю від Бога. У первісних общинах, а далі й у перших державах люди, яким несилало здобувати харчування або в інший спосіб бути корисними для своєї громади, тому були для неї лише тягарем, як правило, знищувалися, радше просто виключалися із суспільного життя. Не наділені жодним із тоді визнаних правителями прав і не потрібні державам немічні люди позбавлялися будь-яких прав, навіть майнових, у тому числі права на спадкування, а за вчинені кримінально карані дії особам з фізичними та психічними вадами покарання визначалося без ведення процедур кримінально-процесуального характеру, установлених на той час. Підтвердження зазначеного можна знайти у творах античних мислителів і політиків, зокрема Платона, Аристотеля, Геродота, Ксенофонта, Тита Лівія, Плутарха, Сенеки, Корнелія Тацита, Гая Светонія Транквілла, Фукидида, а також у таких пам'ятках історії держави і права, як Закони Хаммурапі (Вавилон, 1780 р. до н. е.), Закони Ману (Індія, II ст. до н. е. – II ст. н. е. за Г. Бюлером або 150–120 роки до н. е. за К.П. Джаясвалом), Закони Лікурґа (Спарта, IX–VIII до н. е.), Закони Драконта (Афіни, 621 р. до н. е.); Закони дванадцяти таблиць (Рим, 451–450 роки до н. е.) тощо.

З появою на початку нашої ери християнського вчення політичне та громадське бачення проблемних анатомічних чи психічних станів людини набуло ознак милосердя. Перевага надавалася піклуванню здебільшого церквою, якій це доручалося виданими світською верховною владою спеціальними нормативними актами, серед яких значне історико-правове місце займає «Руська правда». Зміни в сприйнятті іншоглядних та іншомислячих поступово зумовлюють визнання за ними деяких прав і забезпечення піклування. Духовні й політичні чинники стають підґрунтям соціального та культурного сприйняття людей, ураженість тіл і психіки яких здебільшого знаходить пояснення Євангельським вченням і трансцендентністю бога, що, у свою чергу, формує свідомість благочинності й гуманності. Так, у 805 році Король Карл Великий видав указ, яким заборонив убивати людей, котрі підозрюються в навіженості [5, с. 15], а в другій половині XII ст. світ побачив Перший Європейський закон, що з'явився в Англії та юридично визначив відмінності божевільня та ідіотії [5, с. 35]. Але водночас, як зазначає М.М. Малофєєв, в епоху раннього

середньовіччя в Європі починає формуватися культурна традиція дискримінації осіб із фізичними та психічними порушеннями в розвитку [5, с. 35].

Реформами 1756–1788 років «Задля порядку та правосуддя в державі» (Установлення свободи віросповідання, рівності всіх перед законом, обов'язкового навчання), проведеними імператором Пруссії Фрідріхом II, і реформами 1771–1792 років шведського короля Густава II (Поліпшення судочинства; поширення освіти) відкрито новий оберт у визнанні й пріоритетності значення права та фактично розпочато Європейський курс на розбудову правової держави в країнах Європи. Тенденції до визнання психічно хворих, глухонімих, сліпих і скалічених фізичними дефектами тіла та забезпечення їх деякими соціальними благами (сторонній догляд, піклування, освіта) поширювалися в Іспанії, Італії, Нідерландах, Бельгії, Австрії тощо.

Між тим історія має свідчення й таких парадоксів релігійних метаморфоз, що сталися в XVI ст. й продемонстровані великими ідеологами Реформації Мартіном Лютером і Жаном Кальвіном, які, жорстко критикуючи католицьку церкву за здійснювану ними інквізиторську політику, усе-таки в поглядах на так званих аномальних людей були із засуджуваними ними інквізиторами єдині. Борючись за скасування кріпосництва та католицької церкви, домагаючись установлення рівності всіх людей, лідери християнських новацій переконували в тому, що недоумкуватих потрібно відправляти в буцегарню, а то й узагалі втопити. Означені відомості про ставлення до людей зі значним пошкодженням психіки подає, зокрема, радянський психіатр, психотерапевт, психоаналітик Ю.В. Каннабіх, який стверджує, що М. Лютер уважав розумово відсталих осіб просто масою тіла, позбавленою душі, а Ж. Кальвін доводив, що люди, які є розумово відсталими, одержимі Сатаною [6, с. 58–59]. Тож знаходять підтвердження обставини, що середньовічні релігійні догматики вважали психічно хворих людей і людей зі значними фізичними дефектами неповноцінними, а отже, такими, що непотрібні ані державі, ані церкві, ані суспільству.

У XIII ст. суди континентальної Європи не розглядали справ за участю божевільних і розумово відсталих, які для закону були поза законом на кшталт становища після оголошення їх Римським імператором Максиміаном (кінець IV – початок V ст. ст.) «мертвими» для закону [5, с. 35]. Інквізиція («inquisition» – розшуки, пошуки, розслідування), уважаючи скалічених тілом чи душевним відхиленням від наявних уявлень про духовні й життєві цінності не потрібними богу, церкві, державі та людям, чималою силою спрямовувалася на них, приписуючи здебільшого жінкам відьомство, а чоловікам одержимість бісами. Характеристики процесу інквізиції та інквізиторства як церковно-державному інструментарію поза- й надправового знущання та нелюдського заповідання людині фізичних, психічних, моральних страждань, позбавлення її життя чи здоров'я, приниження честі й гідності, у тенетах яких протягом XIII – XVII ст. ст. страчено або скалічено десятки тисяч людей, ґрунтовно викладені в працях Й.Р. Григулевича, А.Л. Мейкока та ін. [7; 8].

Історично важливою віхою надання правам людини пріоритетного значення стала Велика Французька революція, на хвилях якої в 1789 році конвентом затверджено Декларацію про права людини та громадянина, що проголошувала рівність усіх перед законом, свободу совісті й свободу слова. У Наполеонівській Франції початку XIX ст. інвалідизованим

пораненням та ураженням психіки військовим і подекуди державним службовцям уперше в історії людства надається статус інваліда, тобто встановлення фізичної та/або психічної неможливості внаслідок втрати здоров'я в державних інтересах з обов'язковим забезпеченням таким особам певних соціально-економічних привілеїв. Наприкінці цього ж століття в Німеччині створюється система медичного страхування, а 1889 рік ознаменувався Законом про пенсійне страхування та страхування від інвалідності, яким закладені основи держави загального добробуту. Такими правозабезпечувальними подіями в Європі, по суті, розпочато перехід від тотального безправ'я осіб зі значними порушеннями слуху, зору, руху, розумового розвитку та психіки, якими прославилися фактично всі спільноти первісно общинного ладу й держави античного та середньовічного світу до ствердження природних прав людини й визнання соціальних, економічних, громадянських, політичних, культурних прав, що набирали силу у Франції, Англії, Німеччині. Водночас треба згадати, що наприкінці XIX ст. з'являється напрям у генетиці про спадкове здоров'я людини та шляхи поліпшення її фізичних та інтелектуальних якостей завдяки накопиченню корисних ознак і скороченню шкідливих – євгеніка. Термін запропоновано в 1883 році англійським антропологом і психологом Ф. Гальтоном для позначення вчення про поліпшення природи людини [9]. Ідеї, розвинені євгенікою, вплинули, з одного боку, на сімейне законодавство деяких країн (США, Кодекс про шлюб СРСР 1927 року), а з іншого боку, будучи підхопленими ідеологами нацизму, сприяли обґрунтуванню теорій расової гігієни – знищення людей, які не відповідали стандартам здорової людини, що могла мати фізично й розумово неушкоджене потомство. Євгенічна програма німецьких націонал-соціалістів з фізичного знищення душевнохворих, розумово відсталих і спадково хворих набула назву програма умертвіння «Т-4». До моменту формального закриття в 1941 році було знищено 70 273 людини з різними формами психічних захворювань [10].

На українських землях у XVII–XVIII ст. ст. залежно від окупаційної держави діяли нормативно-правові акти, у т. ч. які містили норми кримінального процесу (збірники магдебурзького права («Саксон» і «Порядок»), норми Австро-угорського права, Статут Великого Литовського князівства 1588 року, окремі норми гетьманських Універсалів тощо). Утім з другої половини XIX ст. на більшій території України встановлено дію актів російського законодавства. Зокрема, з прийняттям 25 червня 1840 року указу царя Миколи I «Про поширення сили й чинності російських цивільних законів на всі західні, повернуті від Польщі області» Звід законів Російської імперії 1832 року поширив свою дію з 1835 року на всю, включаючи правобережну, Україну. З 1842 року норми загальноросійського кримінально-процесуального законодавства, що були викладені в Соборному Уложенні 1649 року, Статуті військовому 1716 року, указі 1723 року «Про форму суду» стали обов'язковими на всій підлеглий російській імперії частині України. Зі згаданого законодавства, що було чинним у царській Росії та діяло на підлеглий їй частині України, а також у законодавстві, поширеному країнами панування на західноукраїнській території, до жовтневої революції 1917 року змін щодо поліпшення кримінально-процесуального ставлення до інвалідизованих правопорушників, а далі в законодавстві короткочасної держави УНР до створення соціалістичного законодавства авто-

ром з оглянутих літературних джерел не виявлено [11; 12; 13]. Додамо, що вищевикладене свідчить про ставлення до інвалідизованих у контексті традиційної парадигми.

В УСРР першим чинним кримінально-процесуальним законом став КПК, затверджений постановою ВУЦВК від 13.09.1922. На думку П.Т. Землянського, цей КПК, що віддзеркалював положення КПК РСФРР, одним із основних своїх недоліків мав відсутність права захисника на участь у попередньому слідстві [14, с. 108]. Вибірковий аналіз норм цього Кодексу дає нам підстави стверджувати, що ним унеможлилювалася повноцінна участь у кримінальному процесі самого обвинуваченого з анатомічними дефектами організму або іншими вадами його здоров'я. Крім того, оскільки контроль за проведенням попереднього слідства було визначено функцією прокурора, якому надавалося право на оскарження дій органів дізнання, а також вирішення скарг, то проведення окремих слідчих дій могло не проводитися або проводитися уповноваженою особою на її розсуд. Зазначені правила, звісно, позбавляли можливості досягти повноти встановлення слідством усіх обставин, котрі мали істотне значення для справи, а отже, винесення судом законного й обґрунтованого рішення, яке завше цілком могло бути незаконним.

Проте, попри наявність суттєвих недоліків, цей КПК демонстрував певні прогресивні положення. Так, декларувалася гласність, усність, безпосередність і змагальність судового процесу, рівність прав усіх його учасників, у тому числі глухих, сліпих та осіб з розладами психіки, захист прав яких хоч і на загальних підставах, утім також забезпечувався. Згідно з статтями 59, 143, 170 КПК РРФСР 1922 року, участь захисника була обов'язковою, зокрема, у справах стосовно німих, глухих та інших осіб, позбавлених у силу фізичних недоліків спроможності правильно сприймати ті чи інші явища. Допит німого, глухого чи особи, яка розмовляє мовою, незрозумілою для слідчого, мав провадитися за сприянням перекладача або іншої особи, яка розуміє мову їхнього спілкування, про участь яких потрібно було зазначати в протоколі допиту, що їм також надавався для підписання. Крім цього, позитивно оцінюємо положення глави XVIII «Питання оскарження дій слідчого», що передбачав право на оскарження дій слідчого обвинуваченим як учасником процесу та його поручителями й заставодавцями, яким можна було скористатися в усній або письмовій формі, що гарантувало можливість реалізації цього права людям неписьменним, зокрема незрячим [15]. Аналогічні норми містив КПК РСФСР 1923 року [16].

Наступний КПК Української СРР від 20 липня 1927 року вже більш детермінований ідеологічними настановами комунізму, наповнився антидемократичними положеннями і ставав інструментом юридичного декларування й реального вихолощення прав і свобод громадян СРСР, у структуру системи яких входили громадяни УСРР/УРСР, по суті, виявляючи юридично-політичну біполярність свого призначення. За цим КПК, захисник міг бути допущений до кримінального процесу лише на стадії судового слідства, а в разі визнання за необхідне ще й у порушення адвокатської таємниці допитаним як свідка, якщо карним органам ставало відомо, що він володіє відомостями про злочини, передбачені статтею 54 КК УСРР, приписами якої, на кшталт статті 58 КК РСФРР, установлювалася відповідальність за контрреволюційну діяльність, зраду батьківщини, шкідництво, тероризм, диверсії, антирадянську пропаганду й агітацію,

контрреволюційний саботаж тощо, а також за недонесення про них. Конституція Української РСР 1937 року, що базувалася на правових основах Конституції СРСР 1936 року, до припинення своєї дії з прийняттям Конституції Української РСР 1978 року не змусила кримінально-процесуальний закон поліпшити становище як обвинуваченого, включаючи радянських інвалідів, так і його захисника. Закріпленням Конституцією 1937 року принципів соціалістичного співжиття згідно з гаслами «Хто не працює, той не їсть», «Від кожного за його здібністю, кожному – за його працею» створені передумови формування патерналістського ставлення держави до інвалідів, що, звісно, у кримінальному процесі під час попереднього й судового слідства формувало їх безправне становище, на поліпшення якого навіть за допомоги суду надій фактично не існувало. Випадки застосування до осіб з обмеженими фізичними чи психічними можливостями не підтверджених жодним доказом обвинувачень і надзаконного кримінального переслідування за соціалістичного права були непоодинокими. Сліпих і глухих звинувачували в ідеологічній ересі, їх оголошували «контрреволюційними елементами», «класовими ворогами», «ворогами народу» та без особливих кримінально-процесуальних процедур застосовували до них за так звану контрреволюційну діяльність найвищу міру покарання – розстріл. Наприклад, справи незрячих Вацлава Абламова [17] і Марії Червякової [18].

Під час «очищення» соціалістичного суспільства від антирадянських елементів, скалічених фізичними чи психічними дефектами, яке здійснене в 1930-х роках, без суду і слідства винищено чимало незрячих кобзарів, пісні яких на теренах комуністичного тоталітарного режиму видавалися пропагандою української національної ідеї та закликами до повалення диктатури більшовиків. Формальної законності зазначена політика набула в постановках ЦК ВКП(б) «Про заборону жебрацтва», «Про обов'язкову реєстрацію музичних інструментів у відділах міліції та НКВС», «Про затвердження репертуару в установах НКО», «Положення про індивідуальну та колективну музико-виконавчу діяльність». Преса напускалася на кобзарів і називала їх «невиправним націоналістичним елементом». Варто лише згадати, що писав Ю. Смолич: «Кобза заховає в собі повну небезпеку, бо надто міцно зв'язана з націоналістичними елементами української культури...», а М. Хвильовий за «закобзарення України» закликав «вибивати колом заковбану психіку народу». Микола Бажан у поемі «Сліпці» називає кобзарів «скигліями», «смердючими недоносками», український героїчний епос – «проклятими піснями» [19].

За даними Російського центру «Повернені імена», 24 грудня 1937 року в Ленінграді розстріляно 373 людини, з яких 10 – глухонімих жінок [20]. Згідно з повідомленнями Д.Л. Гінзбурського, за сфабрикованою НКВС справою глухонімих було арештовано 54 глухих осіб, яких звинуватили у створенні фашистсько-терористичної організації, члени якої готували теракти проти керівників партії та уряду СРСР, поширювали агітаційну літературу й листівки. Рішенням Особливої трійки УНКВС від 10 грудня 1937 року 34 нечуючих людини були страчені розстрілом, а 19 осіб відправлено в табори. У січні 1938 року згаданий процес «Глухонімих» було завершено розстрілом ще одного інвалідизованого втратою слуху псевдоконтрреволюціонера [20].

Формальний підхід до процесуального слідства, правосуддя, захисту від обвинувачення та сурдоперекладу вербальної інформації, звісно, слугував лише прикриттям застосування до

глухонімих підслідних прийомів, характерних для середньовічної інквізиції, зокрема проведення «конвеєрних» допитів, спрямованих на близьких або родичів залякувань і погроз, збирання доказів із застосуванням фізичної сили, катування, тортур, різноманітних спотворень прав людини. Процесуальні документи слідчих дій (протоколів допитів тощо), провадження яких відбувалося за участю обвинувачених, визнаних у встановленому порядку інвалідами по слуху, їх сурдоперекладачі підписували або під морально-психологічним тиском, або виходячи з власної позиції, беручи до уваги наявність підпису обвинуваченого, хоча його підпис міг бути проставлений як ним самостійно, але без прочитання тексту чи також під тиском, або у зв'язку з неписьменністю або унеможливленням співробітниками МКВС. 15 березня 1938 року начальник ОБХСС Управління міліції м. Ленінград Ян Краузе, під керівництвом якого сфабрикована справа з обвинувачення глухонімих, був заарештований Особливим відділом НКВС за «грубе порушення соціалістичної законності й фальсифікацію в оперативно-слідчій роботі» [20], хоча в цьому випадку навряд чи можна казати про відновлення справедливості. Утім розправу з «інквізитором глухонімих», на думку автора, радше означити як перекладання відповідальності держави «Диктатури пролетаріату під орудою Комуністичної партії» за запроваджену нею політику демонстрування «соціалістичної справедливості», якою «машину більшовицької інквізиції» завершила на службових осіб своїх латентних програм «Очищення», що, з одного боку, очільникам пролетаріату сприяло санітаризації «свідків» серед активних виконавців, з іншого – для відведення масової уваги від попередніх і виправдання нових хвиль «Червоного терору».

Подальшого розвитку вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство отримало з чинністю «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» від 25.12.1958, що стали підставою прийняття КПК УРСР 1960 року, якими сформульовані імперативні положення про обов'язковість виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, і вживання заходів на їх усунення. Захисник поряд із підзахисним отримує право на допуск до попереднього розслідування, не допускається його допит як свідка тощо. Крок до набуття реальної демократизації та гуманізації соціалістичне кримінально-процесуальне законодавство зроблено введенням інституту громадських захисників, корисність якого за умови зайняття ними безпосередньо або через певне їхнє формування правозахисною діяльністю, вочевидь, відіграла б позитивну роль у захисті прав розглядуваної категорії обвинувачених.

У сучасній незалежній Україні традиційна парадигма в частині релігійного ставлення до інвалідів втрачає свою актуальність, проте зростає медична модель. Чинний КПК також підтримує історичну традицію ставлення до інвалідизованих учасників кримінального процесу через призму медичних термінів, які частково зберіг у статтях 10, 52, 104, 352, лише додаючи до процесуального медикалізований статус: сліпі, глухі, німі, особи з фізичними та психічними вадами. А ось у статті 140, формулюючи вказівки щодо свідків, які не підлягають приводу, КПК подає припис щодо інвалідів I та II груп. У частині 2 статті 10 цього Кодексу законодавець застосував термінологічну конструкцію «особи з розумовими і фізичними вадами». Такий підхід допускає медикалізацію ставлення до інвалідизованих осіб у кримінальному процесі, тому навіть гарантія на забезпечення права на захист, як виявляється,

реально гальмує. Так, в одному з кримінальних проваджень, що надійшли до Зарічного суду м. Суми з місцевої прокуратури, з'ясувалося, що майже повністю незрячому громадянину суд унеможливлений забезпечити право на захист, оскільки за повідомленням Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги відсутня можливість призначити незрячому підсудному захисника внаслідок відсутності адвоката, який мав би спеціальну підготовку для надання правничої допомоги саме сліпому в кримінальному процесі. Правничу допомогу на стадії досудового розслідування зводилася до умовлення підозрюваного визнати вину, позаяк сліпого не посадять.

Розвиток прав і свобод людини та громадянина з інвалідністю набув значної активності з проголошенням ООН у 1971 році Декларації про права розумово відсталих осіб [21], у 1975 році Декларації про права інвалідів [22], у 2006 році схваленням ГА ООН Конвенції про права осіб з інвалідністю, яка є чинною для України з 06.03.2010 [23], перебуває в органічному зв'язку з Декларацією ООН про права людини 1948 року, Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Рекомендацією щодо перекваліфікації інвалідів № 99 від 22.06.1955 [24], Міжнародним пактом про громадянські й політичні права від 16.12.1966, Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права від 16.12.1966, Конвенцією про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів від 20.06.1983 № 159 [25], Резолюцією 48/96 ГА ООН «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» від 20.12.1993 [26], обов'язковість яких актуальна й для України. Утім очікуваного забезпечення захисту прав інвалідизованих учасників кримінального процесу за новим КПК 2012 року не досягнуто.

Висновки. В історії людства простежується зміна від містичного уявлення про анатомічні недоліки людини до розуміння необхідності створення особам з інвалідністю спеціальних умов для вирівнювання можливостей і реалізації їхніх прав у будь-якій сфері життєдіяльності. Загалом таку тенденцію можна окреслити як рух від традиційної до правозахисної моделі. З іншого боку, спостерігається певна ідеологізація ставлення до інвалідизованих осіб. Це стосується й кримінально-правових, і кримінально-процесуальних відносин.

Правова (правозахисна) модель, що ґрунтується на принципах верховенства права й поваги до людини та має сприяти формуванню інституту забезпечення прав осіб з інвалідністю в кримінальному провадженні, ще має бути сконструйована. Забезпеченням інвалідизованих осіб, стосовно яких здійснюється кримінальне провадження, додатковими процесуальними умовами можна буде досягти підвищення повноцінного обстоювання її інтересів, якості захисту прав і виконання процесуальних обов'язків, а засобами компенсування тілесних чи психофізичних утрат відкривається можливість підслідного/підсудного самостійно ознайомлюватися з результатами досудового розслідування та судового провадження, що водночас як значно поліпшить правове становище такого учасника й мінімізує порушення його прав, так і позитивно вплине на підвищення ефективності кримінального провадження.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.12.2020).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n781> (дата звернення: 15.12.2020).
3. Справа «Маленко проти України» від 15 травня 2009 року : Рішення Європейського суду з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_734#Text (дата звернення: 16.12.2020).
4. Справа «Тодоров проти України» від 12 квітня 2012 року : Рішення Європейського суду з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_806#Text (дата звернення: 15.12.2020).
5. Малофеев Н.Н. Специальное образование в России и зарубежом: в 2 ч. Москва : Печатный двор, 1996. 182 с.
6. Каннабих Ю.В. История психиатрии. Москва : Юрайт, 2019. 384 с.
7. Григулевич Й.Р. Инквизиция. 3-е изд. Москва : Политиздат, 1985. 448 с.
8. Мейко А. История инквизиции. Москва : Олма-Пресс, 2002. 384 с.
9. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17273 (дата звернення: 17.12.2020).
10. Strous R.D. Психиатры Гитлера: целители и научные исследователи, превратившиеся в палачей, и их роль в наши дни. URL: http://old.consilium-medicum.com/media/psycho/06_05/44.shtml (дата звернення: 17.12.2020).
11. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.
12. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України : навчальний посібник. Львів : Ліга-Прес, 2007. 92 с.
13. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навчальний посібник. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 471 с.
14. Землянский П.Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (на материалах). Київ : Типография МВД УССР, 1972. 306 с.
15. Об Уголовно-процессуальном кодексе : Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 25 мая 1922 года. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901757376> (дата звернення: 16.12.2020).
16. Об утверждении Уголовно-процессуального кодекса РСФСР : Постановление от 15 февраля 1923 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3551#024451521650570096> (дата звернення: 15.12.2020).
17. Справа Вацлава Абламова. URL: https://bessmertnybarak.ru/Ablamov_Vatslav_Nikolaevich/ (дата звернення: 10.12.2020).
18. Справа Марії Червякової. URL: https://bessmertnybarak.ru/Chervyakova_Mariya_Afanasevna/ (дата звернення: 10.12.2020).
19. Бажан М. Сліпці. Київ : Сучасність, 1969. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan/Sliptsi.pdf> (дата звернення: 10.12.2020).
20. Расстрелы в Ленинграде 24 декабря 1937. URL: <http://visz.nl.ru/articles/rasstrely-v-leningrade-24-dekabrya-1937> (дата звернення: 10.12.2020).
21. Про права розумово відсталих осіб : Декларація Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_119#Text (дата звернення: 16.12.2020).
22. Про права інвалідів : Декларація Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_117#Text (дата звернення: 16.12.2020).
23. Про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 14.12.2020).
24. Рекомендації Генеральної конференції Міжнародної організації праці щодо перекваліфікації інвалідів від 22.06.1955 № 99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_090#Text (дата звернення: 14.12.2020).
25. Конвенція Міжнародної організації праці про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів від 20.06.1983 № 159. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065#Text (дата звернення: 14.12.2020).

26. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів : Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306#Text (дата звернення: 14.12.2020).

Kyrychenko S. Disabled person in criminal proceedings: historical and legal aspect

Summary. The article is devoted to the study of the history of the development of the rights of disabled persons subjected to criminal prosecution. It has been found that in the history of mankind there is a change from the mystical idea of human anatomical defects to the understanding of the need to create special conditions for people with disabilities to equalize opportunities and exercise their rights in any sphere of life. It has been established that prior to the New Age, no country had special criminal procedure rules for investigating and prosecuting persons with disabilities. On the contrary, such persons were considered «dead» for the law. It was found that the starting point for the development of the rights of persons with disabilities was the French Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789. Since then, the development of social and economic rights of persons who have lost their health in the public interest begins. Subsequently, a health insurance system was created in Germany, which is enshrined in the Pension and Disability Insurance Act of 1889. At the same time, it was investigated that the formation of attitudes towards persons with disabilities in many countries has long been ideological under the influence of eugenics, which led to acts of mass extermination of persons with mental and physical

disabilities. It is established that the active development of human and civil rights and freedoms with disabilities was acquired with the proclamation of the Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons in 1971, the Declaration on the Rights of Persons with Disabilities in 1975, and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2006.

It is established that in the criminal procedural law of Ukraine the institute of ensuring the rights of a disabled person in criminal proceedings has not been properly discussed and developed, although the principle of recognizing a person as the highest social value and affirming his rights as a fundamental dimension of interaction between people and the state its necessity. The current Criminal Procedure Code of Ukraine has supported the historical tradition of treating disabled participants in criminal proceedings through the prism of medical terms, which are partially preserved in the relevant articles, only adding to the procedural status medical status: blind, deaf, mute, persons with physical and mental disabilities.

This approach allows the medicalization of treatment of disabled people in criminal proceedings, i.e. from the standpoint of providing medical care to a person, but the guarantee of the right to protection, as it turns out, really slows down. The formation of the institution of ensuring the rights of persons with disabilities in criminal proceedings is possible only through the introduction of a legal (human rights) model based on the principles of the rule of law and respect for human beings.

Key words: person with a disability, person with mental and behavioral disorders, procedural rights of persons with disabilities in criminal proceedings.